

POMOGÁTS BÉLA

Antinómiák és stratégiák

MAGYAR IRODALOM A SZÁZAD/EZRED VÉGEN

A történelem bizonytalan erőtere

A magyar társadalom és a magyar kultúra történetét többnyire feloldhatatlannak tetsző ellentmondások terhelik, mintha a nemzeti közösség sohasem (vagy csak igen ritkán) tudott volna megegyezni abban, hogy fejlődése vagy éppen pusztá fennmaradása milyen egyetemesen elfogadható nemzeti stratégiát kíván. Gyakran fordult elő, hogy végül nem a józan belátás és a megfontolt eszmecserék, nem a közös tervezés és a közös erőfeszítésekkel kialakított jövőkép formálta meg az érvényre jutó „nemzeti” stratégiát, hanem a geopolitikai kényszerűség vagy éppen egy terjeszkedni kívánó szomszédos nagyhatalom. Az úgy-ahogy végül is megvalósuló nemzeti stratégiát többnyire a túlélés erkölcsi értelemben nem mindig építő jellegűnek bizonyult kényszerűsége szabta meg, és legfeljebb egy-egy nagyszabású történelmi személyiség tudott valóban távlatos jövőképet kialakítani, nem biztos, hogy megvalósítani.

Szent István királynak ez a jövőképe eredményes lett, végül is a magyarság európai elhelyezkedését az ő igen kemény eszközökkel megvalósított stratégiája tette lehetővé, a másik nagyszabású történelmi stratégia, a Mátyás királyé viszont sikertelen maradt. A reneszánsz uralkodó ugyanis a török terjeszkedéssel szemben egy közép-európai nagyhatalom kiépítését kísérte meg, és ez váratlan, talán erőszakos halála következtében nem járhatott eredménnyel, következésképp Magyarország elveszítette korábbi európai középhatalmi státusát, amelyet legalább félezer éven át birtokolt. Mindez közvetlenül a török invázióhoz és hódoltsághoz, közvetve a történelmi ország trianoni bukásához vezetett.

Máskülönben egész történelmünket áthatják a megoldhatatlan vagy igen nehezen megoldható ellentmondások: a korai középkorban a pogány hagyomány és keresztény európai beilleszkedés, Mohács után a török és a német (Habsburg) orientáció, a reformkorral kezdődő időszakban a nemzeti öncélúság és az európai felzárkózás, a huszadik században pedig a különféle parancsuralmi rendszerek és a nyugati demokráciák befolyása között. Magyarország – nemcsak geopolitikai elhelyezkedése következtében, hanem „lelki” értelemben is mindig egymással ellentétes eszmei, politikai és kulturális vonások között ingadozott, és történelmi értelemben csak ritkán sikerült érvényes és hatékony választ adni az egymással ellentétes oldalról érkező kihívásokra.

Ezek az érvényes válaszok többnyire egy átfogó szemlélet és összegző nemzeti stratégia jegyében jöttek létre, és nem mindig a gyakorlati politikában, a döntéshozó hatalmi apparátusok tevékenysége nyomán, inkább a szellemi, a kulturális mozgalmak világában. Így a 19. század harmadik évtizedében kibontakozó reformkorban a magyar nemzeti romantika képviselőinek – egy Széchenyi Istvánnak, egy Vörösmarty Mihálynak – a történelmi és kulturális értékek széles mezőjét átfogni képes gondolkodása, a kiegyezés után a magyar polgárosulás politikai vezető rétegének – egy Deák Fe-

rencnek, egy Andrássy Gyulának világpolitikai tájékozottsága, a 20. század elején, a (Horváth Zoltán szavával) „második reformkornak” nevezhető két évtizedben a Nyugat és a Huszadik Század körül fellépő szellemi mozgalom – egy Ady Endre, egy Babits Mihály, egy Jászi Oszkár – egyszerre nemzeti és európai orientációja vagy a század negyedik évtizedében szerveződő reformmozgalmak – a liberálisok, a népiek, a katolikusok, a protestánsok, az erdélyiek és így tovább, a kései Nyugat és a Szép Szó, a Válasz, a Vigilia és az Erdélyi Helikon tábora és olyan politikusok, írók és gondolkodók, mint Bajcsy-Zsilinszky Endre, Illyés Gyula, Németh László, Sík Sándor, Makkai Sándor és Csécsy Imre – sok irányba ható modernizációs elképzelései; nos, ezek a törekvések és mozgalmak teremtették meg azt a hagyományt és szellemi stratégiát, amelyre a jelen ellentmondások és feszültségek között vergődő magyar társadalmában és kultúrájában figyelniünk kellene.

Csak mellékesen jegyzem meg, hogy hasonló stratégiai és önszemléleti ellentmondások szinte minden közép- és kelet-európai nemzetenél kimutathatók, nemcsak a régió kisépeinél: a lengyeleknél, cseheknél, szlovákoknál, románoknál, szerbeknél és horvátoknál, hanem a régió és az egész kontinens sorsát nagyban meghatározó, egymással nem egyszer hatalmi vetélkedésbe kerülő németeknél és oroszoknál is.

A magyar élet antinómiái

Annak idején *Három nemzedék* című nagyhatású könyvének kibővített, 1934-es második kiadásában Szeffő Gyula úgy látta, hogy a Trianon utáni Magyarország társadalmát és közéletét öt nehezen feloldható feszültség, ahogy ő nevezte: antinómia határozta meg. A történelem által mindenképpen igazolt véleménye szerint az első világháborút követő korszakban, legalábbis a közép-európai régióban, a nacionalizmusok újraéledése, sőt megerősödése következett be, és ez a folyamat a magyarságtól is erőteljesebb nemzeti kohéziót követelt. „Trianon óta – állapította meg – a Nemzeti Egység az, melynek szükségességéről talán legtöbbet és legőszintebben szokás beszélni. Őszintén, – mert bizonyos, hogy a nemzeti gondolkodás egységére nagy szükség van, amikor az új nacionalizmus mindenütt nyájként egybetereli a nemzettagokat s belőlük erőszakkal is egységes nemzettestet ver össze. Szomszédságunkban mindenütt egységes nemzeti akaratok emelkednek fel előttünk fenyegetőleg, – lehetetlenség tehát továbbra is egység nélkül maradnunk, ez lassankint közvéleménnyé válik, mellyel szemben különvélemény tényleg helytelen és okatlan dolog volna.”

„A Nemzeti Egység – folytatódott Szeffő Gyula gondolatmenete – azonban csak akkor valósulhat meg, ha eloszlanak azon antinómiák, melyek jelenleg ember és ember közt érzelmi, anyagi, akaratbeli különbségeket tartanak fenn. A Nemzeti Egység megvalósításának feladata túlmegegy bármily széleskörű politikai akción, s nem kevesebbet foglal magában, mint szellemi, gazdasági és társadalmi életünkben sok tekintetben gyökeres reformját.”

Mik voltak ezek a Szeffő Gyula által megjelölt antinómiák? Ilyennek látta „a nagybirtokos – mezőgazdasági munkás; katolikus – protestáns; zsidóság – magyarság, öregek – állástalan fiatalok; trianoni magyarság – leszakadt magyarság” ellentétpárját, és ezeknek az ellentétpároknak a révén elemezte a földkérdést, a felekezeti kérdést, a zsidóság és a kapitalizmus kérdését, a nemzedékproblémát és a leszakadt magyarság helyzetét. Véleménye szerint az utódállamok szorításában vergődő és súlyos szociális vál-

ságokkal küzdő magyarság kívánatos nemzeti egységét csak akkor lehet létrehozni, ha ezeket az antinómiákat sikerül feloldani. „Ez öt antinómiának mindegyike – hangoztatta – sürgősen követeli a megoldást akkor, ha nemzetünk számára nem forradalmi katasztrófákat, hanem nyugodt evolúciót és Nemzeti Egységet óhajtunk.”

Szekfű gondolatmenete nyomán, sok tekintetben ezzel vitázva vizsgálta újra Németh László 1934-es *A magyar élet antinómiái* című tanulmányában a magyar társadalmat megosztó ellentmondásokat. Antinómiáknak ő is azokat a feszültségkeltő konfliktusokat nevezte, amelyek mintegy meghatározták a Trianon utáni (a két világháború közötti) magyar társadalom viszonyait. „Azok a kérdések – jelentette ki –, amelyeket Szekfű a magyar élet antinómiáinak nevez, egyben nagyon hasonlítanak a Kant antinómiáihoz: előttük is csak kétségbeesni vagy nekigyürkőzni lehet. Életünk halálos sebe ez az öt antinómia, egy-egy magában is elég, hogy elvérezzünk rajta, s ha mai állapotunkból ki akarunk lábalni, mind az ötöt be kell hegeszteniünk.”

Azon természetesen lehet vitázni, hogy valóban a Szekfű és Németh által vizsgált „öt antinómia” határozta-e meg leginkább a két világháború közötti magyar társadalom (és kultúra) belső viszonyait és a politikai, illetve eszmei térben kialakított nemzetstratégiai elképzeléseket. Rá lehet mutatni, hogy ahogy ezt vitáirata végén Németh is tette, másfajta feszültségekre is. Az azonban kétségtelennek tetszik, hogy a Szekfű és Németh által vizsgált társadalmi feszültségforrások igen súlyos konfliktusokhoz vezetnek, és minthogy alig akadt olyan szellemi és/vagy politikai erőközpont, amely a reformkorhoz, a kiegyezést követő polgárosodáshoz vagy a Nyugat körül gyülekező tábor által kezdeményezett „második reformkorhoz” hasonlóan átfogó és egyesítő értelemben vállalkozott volna egy hatékony nemzeti stratégia kidolgozására, a magyar társadalom veszedelmes belső feszültségeinek feloldása lényegében elmaradt, sőt tovább hatott a 20. század második felében.

A jelen kulturális antinómiái

Nem volna könnyű dolgom, ha a jelen magyar társadalmát megosztó ellentéteket akarnám áttekinteni. Valószínűleg olyan sok van belőlük, hogy felsorolásuk egy hosszabb előadás kereteit is szétfeszítené. Hiszen az egymással küzdő politikai hagyományok, a négy évtizedes kommunista korszak által átörökített és az újonnan létrejött társadalmi ellentétek, az ország regionális szerkezetében kialakuló fejlődési eltérések és az európai integrációval kapcsolatos konfliktusok megannyi antinómiát jelentenek, és ezek vizsgálata akár egy tudományos kutatóintézet számára is csak hosszú távon megoldható feladattömeget adhatna.

Most azonban nem a mai magyar társadalom antinómiáinak vizsgálatára szeretnék vállalkozni, ehhez valószínűleg nem is volna elegendő áttekintésem, inkább a kulturális, közelebbről az irodalmi antinómiákat próbálnám szemügyre venni és röviden leírni. Máskülönben nyilvánvaló, hogy az irodalom, az irodalmi élet és a társadalom, a társadalmi lét antinómiái egymással összefüggenek, és az irodalom belső konfliktusai mögött nem egy esetben közvetlenül társadalmi feszültségek, illetve a magyar társadalom jelen állapotából következő mentalitásbeli, ideológiai ellentétek találhatók. Az irodalomról beszélek tehát, és a magyar valóságnak ebben a jól meghatározható, a társadalmi lét más övezeteitől mégsem függetleníthető világában négy nagy antinómiát szeretnék jelezni és egymástól elkülöníteni.

1. *A nemzeti és az európai orientáció ellentéte.* Irodalmunkban ez a két orientáció hagyományosan igen sok nézeteltérést és szellemi küzdelmet okozott: ez a szellemi küzdelem jelent meg a 18. és 19. század fordulóján a felvilágosodás hívei (Bessenyei György, Batsányi János) és a nemzeti hagyományok gondozói (Gvadányi József, Dugonics András) közötti polémiákban, a Kazinczy Ferenc által vezérelt kulturális megújulás és nyelvújítás körüli harcokban, később a „népi-nemzeti klasszicizmus” és a „koz-mopolita költészet” híveinek vitáiban, majd a Nyugat fellépése körül zajló szellemi háborúkban, végül a harmincas évek népi-urbánus csatározásaiban. A két orientáció vetélkedésének, ebben az értelemben, hasonlóan a többi közép- és kelet-európai kultúra belső küzdelmeihez, igen nagy hagyománya van.

A szűkebb értelemben nemzeti kulturális stratégia és a modernizációs európai kulturális stratégia sok tekintetben a jelenben is szemben áll egymással. Ez a szembenállás jelenik meg a hagyományosabban nemzeti kötődésű irodalom és a posztmodernnek, illetve transzavantgárdnak nevezett irodalom vitáiban, vagy azokban az irodalmi belharcokban, amelyek a jelen irodalmi életében az egymással perlekedő „szekértáborok” között zajlanak, például az irodalmi intézményeket támogató költségvetési és alapítványi pénzek elosztása körül. Még rosszabb, ha már csatározások sincsenek, és az egymással szemben álló táborok figyelemre sem méltatják egymást, tudomásul sem veszik egymás törekvéseit és értékeit, el sem olvassák egymás folyóiratait és műveit.

A nemzeti és az európai orientáció szembenállása nem egyszer türelmetlen és ki-rekesztő magatartáshoz vezet: az egyik oldalon mindaz értelmetlen handabandázásnak, kozmopolita ügyeskedésnek tetszik, amit az „urbánusok”, posztmodernnek („posztnyu-gatosok”) művelnek, a másik oldalon pedig mindazt provinciális nép-nemzeti elmaradottságnak minősítik, amire a nemzeti sorskérdésekre figyelő irodalom vállalkozik.

2. *A személyiség elvű és a közösségi elvű irodalom ellentéte.* Az irodalom, mint minden művészet, sőt minden szellemi alkotó tevékenység, erősen az alkotó személyiségéhez kötött. A személyiség képességei (tehetsége) és tapasztalatai, az önkifejezés érdekében történő erőfeszítések nélkül nem jön létre irodalmi mű, általában műalkotás. Ugyanakkor igen nagy hagyománya van annak a meggyőződésnek is, hogy az irodalomnak bizonyos közös tapasztalatokat, felismeréseket és törekvéseket kell kifejeznie, és az alkotó művész egy emberi közösség: egy értelmiségi csoport, egy társadalmi réteg, egy nemzet vagy éppen az egész emberiség megbízásából és nevében beszél, mint nagy közös élmények és törekvések, gondok és remények letéteményese.

Erre utal különben René Wellek és Austin Warren mára klasszikusnak tekinthető *Az irodalom elmélete* című kézikönyve is, midőn a művészi alkotás két lényegi kritériumát a következőkben jelöli meg: „a művészet mint öncél, és a művészet mint közösségi rítus és kulturális kötőerő”. A „közösségi rítus” és a „kulturális kötőerő” fogalmi köre kétségkívül magába foglalja az irodalom közösségi, nemzeti szerepvállalását és mandátumát. Különösen a magyar és megint csak: általában a közép- és kelet-európai irodalmakban, amelyek sok évszázados hagyományaik értelmében voltak – Németh László találó kifejezésével élve – „a nemzeti élet mindenesei”.

A 20. században és különösen a kilencvenes évek új szellemi orientációinak keretében mindazonáltal új és minden korábbinál erősebb hangsúlyt kapott az a meggyőződés, hogy az irodalomnak nem valamiféle közösség nevében kell megnyilatkoznia, hanem kizárólag az emberi személyiség helyzetét, megrendülését, válságát vagy éppen felbomlását és megsemmisülését kell kifejeznie.

A jelen irodalomtörténetírásának egy iskolájánál is megingott azoknak a költőknek és íróknak, például Illyésnek, Radnótinak, Németh Lászlónak a tekintélye, akik az irodalomban valamilyen közösségi képviselőt kerestek, és a legmostohább körülmények között is ragaszkodtak a személyiség hagyományos integritásához. A közösségi elv és a személyiség-elv ellentmondása mára áthidalhatatlannak tetszik, és a személyiség-elvű irodalom teoretikusai mind ingerültebben tekintenek a közösségi értékeket védeni és konstituálni igyekvő irodalomra.

3. *A magas irodalom és a tömegirodalom ellentéte.* Mindig létezett magaskultúra és tömegkultúra, és a kettő között viszonylag ritkán adódtak kapcsolódási pontok. Annak valójában művészet-, illetve általános kultúra-szociológiai jelentősége volt, hogy milyen társadalmi csoportok léptek fel fogyasztóként az egymással igazából alig versengő két kulturális piacon. A magas kultúra: az értékes irodalom, zene és képzőművészet inkább az értelmiségi és a vagyonosabb polgári rétegek, a szórakoztató zene, a magyar kulturális körben például a cigányzene, a tömegirodalom, így a kalandregény, az érzélgős „best-seller” vagy a képzőművészeti giccs jobbára a kispolgári rétegek érdeklődését váltotta ki, habár az sem volt kivételes, hogy a társadalmi hierarchia magasabb szintjein elhelyezkedők a tömegkultúra termékeit, úgynevezett „egyszerű emberek” pedig a magas kultúrát részesítették előnyben.

Külön kulturális rendszert alkotott a népi kultúra, amelynek fogyasztói, igaz, a polgári társadalom alatt vagy ezen kívül helyezkedtek el, maga a népi kultúra mindazonáltal egy magasrendű hagyományt és ízlést képviselt. Nemcsak a népköltészetre, hanem a népi képzőművészetre és építészetre, a népi színjátszásra és a néptáncra is gondolok. A kulturális termékeknek ez a területe lényegében a saját tradíciói és törvényei szerint fejlődött, ahogy Ortutay Gyula annak idején megállapította: „a paraszti kultúra és világkép lényege szerint erősen önálló volt; kérdéseire magának kellett megadnia legtöbbször a feleletet”. Ezzel együtt a népi kultúra maga is univerzális műveltséget alkotott, teljes mértékben ki tudta elégíteni az egyének és közösségek esztétikai és erkölcsi igényeit.

A tömegkultúra nem ilyen igényeket próbál kielégíteni, sőt kifejezetten lerombolja ezeket a magasabb igényeket, miközben pusztán a szórakoztatásról, a „kikapcsolódásról”, a pihentetésről kíván gondoskodni. Lassanként megszünteti azt a személyességet, amely a valódi kultúrát fogyasztó ember sajátja, felszámolja a befogadói jelenlétet és azt az együttműködést, amely a magas kultúra létrehozója és élvezője között kialakul. A modern tömegkultúra és főként ennek elektronikus változata: a videolátványosságok, a televíziós „szappanoperák” és akkor még nem is szóltam az erőszakot népszerűsítő vagy pornográf filmekről, kifejezetten a személyiség önépítése, önmegvalósítása ellenében érvényesülnek, és a jelenben éppen ez a tömegkultúra veszi át mind szélesebb körben a korábbi magaskultúra és népkultúra helyét és szerepét.

4. *A hagyomány és a modernség ellentéte.* A hagyomány és az újítás mindig is versengett egymással, és természetesen voltak korszakok, midőn inkább a hagyomány, és voltak korszakok, midőn inkább az újítás érvényesült. A legtermékenyebb korszakok mindazonáltal azok lehettek, amelyek összhangba tudták hozni a hagyományokat és az újításokat, és a tradíció bizonyos mozzanataira tudták építeni a mindenkori modernséget. Így a magyar romantika korszaka, midőn Berzsenyi vagy Vörösmarty köl-

tészete természetes egységet hozott létre a nemzeti költői hagyományok és a nyugatról érkező romantikus világkép és poétika között, vagy a Nyugat nagy korszaka, amely ugyancsak természetes és termékeny szintézisbe tudta fogni a nemzeti tradíciót és a francia, angol, német irodalom modern indításait.

A két kultúrát konstituáló erő: a hagyomány és a modernség aligha szerencsésnek mondható korszakokban viszont élesen egymással szemben érvényesül. Ilyenkor lényegében megszűnik a kultúra teremtő folytonossága, zavarok támadnak abban a kulturális diskurzusban, amelynek fenn kell tartania a nemzeti kultúra szerves folyamatait, és nehézkessé vagy éppen lehetetlenné válik a különféle iskolák, irányzatok és mozgalmak dialógusa. Ennek a zavarnak vagyunk a szenvedő tanúi a jelen magyar irodalmát nyomon követve is.

A modernnek (posztmodernnek) szívesen beszélnek arról, hogy az irodalom hagyományos realista vagy klasszicista formái végképp kiüresedtek, és legfeljebb tömegkulturális termékek létrehozására valók, a hagyományok hívei pedig kedvtelve hivatkoznak arra, hogy a posztmodern irodalom vagy a neoavantgárd megszakította minden kapcsolatot a valósággal és az értelemmel, és legfeljebb egy belterjes kicsiny irodalmi szekta életidegen beszédmódja, „madárnyelve” lett. A hagyományos és a modernista írásmód élesen elvált egymástól, és úgy tetszik, lassanként megszűnnek a kölcsönös megértés szemléleti és szemantikai alapjai.

Modernizáció és identitás-védelem

Ahogy Szekfű Gyula és Németh László társadalmi természetű antinómiái esetében, úgy a jelen irodalmi ellentmondásainak tekintetében is bőven ki lehetne egészíteni az imént vázolt antinómiák körét. A tárgyalt problémák gyökerét mindazonáltal egyetlen nagyobb jelentőségű és mélyebben ható – egyébként nem feloldhatatlan – ellentmondásban látom. Itt azonban kissé távolabbról kell kezdenem a gondolatmenetet.

A magyar történelmet (hasonlóan több nép és különösen a közép- és kelet-európai népek történelméhez) hagyományosan egy kettős stratégiai kihívás és feladat hatja át. Mégpedig az, hogy a magyarságnak szüntelenül fel kell zárkóznia az európai (a nyugati) civilizáció és kultúra adott szintjéhez és időszere követelményeihez, ugyanakkor meg kell őriznie saját nemzeti karakterét és egyéniségét: önazonosságának történelmi alapjait. Egyrészt meg kell kezdenie és sikeresen meg kell valósítania a gazdasági és társadalmi modernizációt, amely visszavezeti, pontosabban elvezeti a nyugati világ fejlett nemzetei közé, másrészt meg kell őriznie és erősítenie, vagy mint a kommunista berendezkedés bukása után is követelményként megjelent, helyre kell állítania a maga súlyosan sérült nemzeti identitását és kulturális hagyományait. Korábban mind a modernizáció, mind a nemzeti identitás a kommunista párturalom áldozata lett: a szovjet társadalmi és gazdasági modell erőszakos alkalmazása megakadályozta a valódi és hatékony modernizációt, a „proletár internacionalizmusnak” nevezett szovjet nagyhatalmi ideológia pedig fellazította és megtörte a nemzeti azonosságtudatot.

A kettős stratégiai kihívás igen gyakran okozott zavarokat, igen sokszor bontotta meg a kívánatos nemzeti kohéziót és összefogást, minthogy a két stratégiai elv: a modernizáció és az identitás-védelem nem egyszer egymással szemben érvényesült. Holott e két kihívásra csak átfogó és összegző választ lehet adni. Valamiféle okos szintézisképzésre van szükség, máskülönben a modernizációból tartalmas és szerves civilizáció

és politikai kultúra nélküli pszeudo-európaiság, az identitástudatból pedig önveszélyes elszigetelődés és végül provincializmus lesz.

A jelenben kétségtelenül megvan annak a veszélye, hogy valamelyik stratégiai opció egyoldalúan érvényesül. Léteznek politikai (és kulturális) erők, amelyek Magyarországot úgy kívánják betagozni a nemzetekfeletti intézményekbe és a globális gazdasági és politikai folyamatokba, hogy nem ügyelnek kellőképpen a nemzeti történelem és kultúra, a hagyomány és az identitás értékeire. És léteznek olyan erők, amelyek csakis a nemzeti identitás és hagyomány fenntartásának érdekét ismerik el, és elutasítják a modernizációs készítéseket: az európai intézményekhez történő csatlakozást, a globális folyamatokban való részvételt. Ebben a tekintetben többen és több oldalról is hajlanak arra, hogy figyelmen kívül hagyják a magyar történelem időszerű tanulságait és tanításait.

Holott igen emlékezetes és eredményességet tanúsító történelmi-művelődéstörténeti példái vannak annak, hogy a modernizációs és az identitás-védő stratégiák szembe kerülése: a már-már sorsszerűnek látszó és a nemzeti kohézió drámai fellazulásának rémét felidéző politikai és kulturális megoszlások elkerülhetők. Történelmünk sikeres korszakait éppen a modernizáció és az identitás-védelem követelményének együttes meghirdetése és érvényesítése alapozta meg. Így a múlt századi reformkorban, amely – Kölcsey Ferenc kifejezésével – a „haza és haladás” kettős eszméjére építette a nemzeti stratégiát és jövőképet. Vagy a Nyugat mozgalma körül kialakuló „második reformkorban”, amely ugyancsak a modernizációs és az identitás-védő stratégia egységét tudta kialakítani.

A Nyugat (és a mellette, vele szövetségben fellépő Huszadik Század) ugyanis nem egyszerűen az irodalmi és művészeti gondolkodás és gyakorlat megújulásának műhelye volt, hanem a teljes kultúráé, a teljes szellemé: a társadalomtudományoké, a politikai gondolkodásé, a politikai kultúráé is. Mint a 20. századi magyar szellemiség egyik leginkább átfogó és leginkább eredményes műhelye, mindig arra törekedett, hogy egyeztesse az identitás-védő hagyományokat és a modernizációt szolgáló megújulást, a nemzeti és a liberális eszméket, a magyar és az európai értékeket. Sőt, éppen a modernizáció hatékonysága érdekében tapintott rá a nemzeti egyéniség és a kulturális tradíció eredeti tulajdonságaira és értékeire – szemben egy nemzeti köntösben fellépő másodlagos kultúrával, amely nem volt sem eredeti, sem hatékony, sem igazán nemzeti, sem európai. Ady, Babits, Móricz és Krúdy irodalmi stratégiája és munkássága legalábbis erre vall.

Hadd idézzem fel Ignotus hírneves beköszöntő írását a Nyugat első száma elé. Ez a *Kelet népe* című eszme-futtatás az értékeket és eszményeket, szemléletformákat és mentalitásokat egyeztető kulturális stratégiát körvonalazta, és a keleti származású magyarság nyugati integrációjának szüntelen megújítására szólított fel, oly módon, hogy egyszersmind fontosnak tartotta a keleti örökség, a nemzeti hagyomány megőrzését és védelmét is: „A nap s az emberiség s a történelem keletről nyugatra tart. Kelet népének is ez az útja... A Csaba útja az égen és a földön, tudásban, szépségben és munkában, mindenütt honfoglaló legyen Kelet népe.”

Ma is a modernizációs és az identitás-védő stratégiák és jövőképek egyeztetésére volna szükség. Az, hogy ez az egyeztetési hajlandóság alig érzékelhető, és maga az egyeztetési folyamat késlekedik, igazából nem kulturális, inkább politikai és ideológiai okokra vezethető vissza. A mai magyar társadalomban ma is a szükségesnél nagyobb mértékben uralkodik a politika és a teljes 20. századi történelem káros örökségeként

igen nagy szerepet töltenek be az ideológiák – valójában a politikai tér mindegyik oldalán. Mindennek következménye az a „kulturharc”, amely a kilencvenes évek első felében különösen kíméletlen és kártékony módon hatott a nemzeti konszenzus kívánatos kialakítására. Azóta ez a „kulturharc” talán valamelyest enyhült, olykor mégis fellángolni látszik, és ilyen fellángolás várható az előttünk álló hónapokban is, az 1998-as választások közeledésével.

Felszámolhatók-e az antinómiák?

A „magyar élet antinómiáit” (hogy Németh László kifejezését használjam) ezek szerint a modernizációval és az identitás-védelemmel, az újtással-megújulással és a hagyománnyal, a nemzeti és az európai eszmékkel és értékekkel kialakult viszony szabja meg. Vajon vannak-e lehetőségek arra, hogy ez a viszonyulás kiegyenlítettebb legyen, és az imént jelzett konfliktusok legalább részben megoldódjanak? Illetve: mit tehet az irodalom, az irodalmi kultúra annak érdekében, hogy az egyensúlyosabb állapot létrejöjjön.

Véleményem szerint az irodalmi kultúrának vannak ezt célzó lehetőségei és eszközei. Három ilyen eszközt, egyszersmind művelődéspolitikai követelményt említenék meg: az értékközpontúságot, a kulturális (irodalmi) pluralizmust és egy átfogó kulturális stratégia kialakítását.

1. Az értékközpontúság, a valódi szellemi és irodalmi értékek megbecsülése minden kulturális élet és kulturális politika alapvető követelménye, amelynek következtében a szellemi életnek, az irodalom intézményeinek és mindenekelőtt az irodalomkritikának elsősorban a művészi (irodalmi) értékeket kell figyelembe vennie. A mai magyar szellemi életről és irodalombírálatról egyáltalán nem mondható el, hogy törekedne ennek a követelménynek a tiszteletben tartására. Ellenkezőleg, igen sok tapasztalatunk lehet arról, hogy a kritikai minősítések és a különféle (könyvkiadói, díjakat javasoló) kuratóriumok, egyáltalán az „irodalmi tőzsde” döntései mögött nem esztétikai vagy erkölcsi kritériumok, hanem személyi és csoportos elfogultságok, sok esetben durva politikai előítéletek rejlenek.

Az irodalmi értékek rendjét a kommunista korszakban is mindig megzavarta és fel forgatta az irodalompolitika, és én még emlékszem azokra az időkre, midőn a hivatalos irodalomkritika által felállított hierarchiában Illés Béla jóval Németh László, és Hidas Antal jóval Weöres Sándor előtt foglalt helyet. Mára természetesen véget értek ezek a brutális hamisítások és erőszakosan keltett értékzavarok, de ki merné azt állítani, hogy a politika, megint csak minden oldalon, nem törekszik arra, hogy taktikai érdekeinek erőltetésével megbontsa a valódi értékrendet és zavart keltsen a kultúra világában? Éppen ezért az értékek szigorúbb kiválasztására és a valódi értékek megbecsülésére van szükség, olyan kritikai közéletre, amely képes kiküszöbölni minden személyes és ideológiai elfogultságot, és képes elhárítani minden manipulációt.

2. Az értékközpontúság elve nem zárja ki az értékpluralizmus érvényesülését, ellenkezőleg, arra figyelmeztet, hogy minden egyes irodalmi irányzat képes a maga törvényei szerint létrehozni egyetemes jelentőségű alkotói értékeket, és a befogadásnak ezt tudomásul kell vennie. A magyar irodalomban ma nincs vezető iskola és nincs „fővonal” – ezek egy meghaladott korszak felejtésre méltó fogalmai. Ma együtt élnek irodalmunkban a hagyományosabb realista vagy klasszicista, az avantgárd (neoavantgárd)

és a posztmodern áramlatok, együtt is kell élniök, és csak szélsőségesen elfogult elmék gondolhatják, hogy minduntalan választani kell, mondjuk, Ágh István és Tandori Dezső költészete, vagy Lázár Ervin és Esterházy Péter elbeszélő művészete között.

Az irodalom, mint minden szellemi, minden kulturális rendszer, pluralista jellegű, és a különféle szemléletmódok, mentalitások és poétikák sohasem zárhatják ki egymást, ellenkezőleg, együtt érvényesülhetnek, együtt kell érvényesülniök. Mint ahogy 20. századi irodalmunk megítélésében is tévutakra jut az, aki úgy gondolja, hogy Babits költészete kirekeszti Ady költészetét vagy Kassák költészete kirekeszti Babitsét, József Attiláé Illyését és Pilinszkyé Nagy Lászlóét. Egy korszak vagy éppen egy nemzet irodalma valóban szellemi „köztársaságot” alkot, és ebben a „republica letteraria”-ban igen jól megférhetnek egymással az egymástól igencsak különböző áramlatok és életművek, sőt maga az irodalom létmódja követeli meg azt, hogy az egymástól különböző (és versengő) értékek egy szellemi „köztársaság” tagjai legyenek.

3. Mindezek következtében stratégiai gondolkodásra, sőt tovább megyek: a magyar irodalom jövőképeinek a kialakítására van szükség. Irodalmunk ma egyféle identitásválságban van, minthogy az egypárti rendszer évtizedeiben kialakított – és nagy történelmi hagyományokat folytató – közéleti-ellenzéki szerepvállalást nagymértékben feleslegessé tette a többpárti demokrácia intézményeinek kiépülése, az irodalmi intézmények, mint a könyvkiadás, a folyóiratok, az írószervezetek állandó finanszírozási gondokkal küzdenek, az irodalmi életben pedig mindinkább szerepet kap az a megosztás, amelyet a pártpolitikai küzdelem indukál. Mindezek következtében szükség volna a magyar irodalom jövőjének felelős átgondolására és a kialakult irodalmi antinómiák meghaladására, az egymással küzdő nézetek egyeztetésére.

Azt, hogy a magyar irodalomból mi lesz az előttünk álló ezredfordulón: az emberi személyiség és a nemzeti közösség sorsáért felelősséget vállaló irodalom, amely meg tudja őrizni identitását, egyszersmind válaszolni képes a modernizáció kihívásaira, vagy csupán „szövegdömping”, amely figyelmen kívül hagyja a művészi alkotás erkölcsi és humanisztikus követelményeit, az előttünk álló esztendőök és szellemi küzdelmek fogják eldönteni. Az mindenesetre kétségtelen, hogy tisztázó vitákra és erőfeszítésekre szükség lesz a továbbiakban is.